

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904"634/636":929Хавлюк(477.44)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-9-17>**Monuments of Bugo-Dniester and Trypil culture in the scientific heritage by
P. I. Havlyuk****Dmytro M. Lenchuk**

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

postgraduate student (Ukraine)

e-mail: archeologua@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1465-0181>**Abstract.**

The purpose of the article is to generalize and evaluate the scientific conclusions of P. I. Havlyuk about the development of archaeological cultures of the Neolithic (Bugo-Dniester) and Eneolithic (Trypil) eras. **The research methodology** is represented by: the principle of historicism, the systemic approach, the methods of logic and grouping, the comparative-historical and problem-chronological principle. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that the article summarizes P. I. Havlyuk conclusions about early agricultural archaeological cultures in the Eastern Podil, as well as their assessment by other archaeologists. To write the article, unpublished manuscripts from the personal fund of P. I. Havlyuk, stored in the Vinnytsia Regional Museum of History and Nature and archaeological research reports from the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine were used. The point of view of P. I. Havlyuk about the peculiarities of the material culture of the population during the Neolithic and Eneolithic eras in the Middle Pobuzhzhia is presented. The following issues were considered: topography of settlements (planning features), characteristics of housing construction, economic activity (agriculture and animal husbandry) and crafts (pottery, weaving and tool making). The article also mentions the settlements of the Bugo-Dniester culture discovered by the archaeologist (Glynishche, Glynske I, Ladyzhyn I, Ladyzhyn II, Samchintsi, Skibyntsi, Sokiltsi, Trostyanets) and Trypil culture (Borysivka, Velyki Yaruzhki, Verbivka I, Verbivka II, Gunchanske, Ivanky, Klishchiv, Pechera, Rakhnianske, Soroka, Ulanivka, Chortorija). They are chronologically systematized and a scientific interpretation is presented. **Conclusions.** The archaeologist was the first in Vinnytsia to start a systematic study of Neolithic monuments. He managed to find out the peculiarities of material culture and present his own interpretation of the development of the population of that time. The discussion about the published conclusions of P. I. Havlyuk continues.

Keywords: archaeological site, archaeological culture, archaeological exploration, Bugo-Dniester culture, Trypil culture, Vinnytsia Regional Museum of Local Lore, settlement, Havlyuk P. I.

**Пам'ятки буго-дністровської та трипільської культури у науковій спадщині
П. І. Хавлюка****Дмитро Ленчук**

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

аспірант (Україна)

e-mail: archeologua@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1465-0181>**Анотація.**

Метою статті є узагальнення та оцінка наукових висновків П. І. Хавлюка про розвиток археологічних культур доби неоліту (буго-дністровської) та енеоліту (трипільської). **Методологія дослідження** представлена: принципом історизму, системним підходом, методами логіки і групування, порівняльно-історичним та проблемно-хронологічним принципом. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у статті узагальнено висновки П. І. Хавлюка про ранньоземлеробські археологічні культури на Східному Поділлі, а також подано їх оцінку іншими археологами. Для написання статті використано неопубліковані рукописи із особового фонду П. І. Хавлюка, що зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та звіти археологічних досліджень із Наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України. Подано точку зору П. І. Хавлюка про особливості матеріальної культури населення в період доби неоліту та енеоліту у Середньому Побужжі. Розглянуто наступні питання: топографія поселень (особливості

.....
планування), характеристика житлобудівництва, господарська діяльність (землеробство і тваринництво) та ремесла (гончарство, ткацтво і виготовлення знарядь праці). У статті також згадуються відкриті археологом поселення буго-дністровської (Глинище, Глинське I, Ладижин I, Ладижин II, Самчинці, Скибинці, Сокильці, Тростянець) та трипільської культури (Борисівка, Великі Ярузькі, Вербівка I, Вербівка II, Гунчанське, Іваньки, Кліщів, Печера, Рахнянське, Сорока, Уланівка, Чорторія). Їх хронологічно систематизовано та подану наукову інтерпретацію. **Висновки.** Археолог першим на Вінниччині розпочав систематичне дослідження пам'яток доби неоліту. Йому вдалося з'ясувати особливості матеріальної культури та подати власну інтерпретацію розвитку тогочасного населення. Дискусія щодо опублікованих висновків П. І. Хавлюка продовжується.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, археологічна культура, археологічна розвідка, буго-дністровська культура, трипільська культура, Вінницький обласний краєзнавчий музей, поселення, Хавлюк П.І.

Постановка проблеми. Впродовж 1951–2001 рр. українським археологом, доцентом Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (далі – ВДПУ) Павлом Івановичем Хавлюком (1925 – 2001) систематично досліджувалися пам'ятки археології на території Вінницької області. Вченим виявлено близько тисячі різночасових об'єктів. Серед них поселення буго-дністровської та трипільської культури. З метою вивчення цих археологічних культур дослідником виконаний значний об'єм роботи, що досі залишається невідомим для наукової спільноти.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу роботи складають рукописи із особового фонду П. І. Хавлюка (ВОКМ, НДФ – 13677–13678, 13680, 15043, 15057), що зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї (далі – ВОКМ), його наукові звіти із Наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ) (НА ІАНАНУ, 1956/21, Ф. е. 2637; 1970/75. Ф. е. 5849), а також публікації археолога, що пов'язані із вивченням пам'яток буго-дністровської та трипільської культури, що з'явилися у другій половині 1950-х рр. Серед них варто відмітити наступні статті: “Материалы к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга)” (Хавлюк, 1956); “Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга” (Хавлюк, 1959а) та “Новые данные о культовых изображениях в Триполье” (Хавлюк, 1959b). Фактично ці публікації вважаються першими у науковій бібліографії археолога та становлять неабиякий інтерес для дослідників минулих років та сучасності.

Зокрема, інформацію про аналіз досліджень П. І. Хавлюком пам'яток буго-дністровської культури знаходимо у працях В. М. Даниленка та Д. Л. Гаскевича (Даниленко, 1969, с. 47; Гаскевич, 2008, с. 158, 166–173, 181; Гаскевич, 2015, с. 193–194; Гаскевич, 2017, с. 85–90, 94, 96–97, 104, 106). Про розвідки та розкопки трипільських поселень П. І. Хавлюком біля сс. Вербівка, Сорока, Уланівка повідомляє у монографії “Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е.” С. О. Гусев (Гусев, 1995, с. 17). Матеріали розвідок та розкопок цих поселень частково зберігаються і сьогодні в колекції ВОКМ (Ленчук, 2023а, с. 9–18; Ленчук, 2023b, с. 285–290) та ВДПУ (Ленчук, 2020, с. 9–18).

Серед публікацій І. І. Зайця, Д. О. Тарапати, В. А. Косаківського, В. С. Рудя та Д. М. Ленчука також знаходимо узагальнену інформацію про поселення трипільської культури, що досліджував П. І. Хавлюк (Заєць, 1999, с. 5–9; Тарапата, 2014, с. 5–6, 10; Косаківський, 2016, с. 6–12; Косаківський, 2017, с. 5; Ленчук, 2015, с. 209, 211; Ленчук, 2016, с. 11; Ленчук, 2017, с. 5; Ленчук, 2020, с. 12–15). Слід окремо відмітити статті Е. В. Овчинникова та С. О. Гусева, що пов'язані із порівнянням знайдених Павлом Івановичем антропоморфної та зооморфної пластики. Особлива увага приділяється знахідкам із трипільського поселення Вербівка I (Овчинников, 2018, с. 101; Гусев, 2021, с. 39).

Метою статті є аналіз та введення у науковий обіг висновків П. І. Хавлюка про матеріальну культуру буго-дністровської та трипільської культури.

Виклад основного матеріалу. У чернетках до наукової праці “Довідник з археології України. Вінницька область”, які зберігаються у ВОКМ, П. І. Хавлюк узагальнює інформацію про пам'ятки буго-дністровської культури, що виявлені ним під час археологічних розвідок упродовж 1955 – 1956 та 1958 рр. Зокрема ним з'ясовано особливості топографії поселень, що характеризується розташуванням пам'яток у межах порогів по обидва береги р. Південний Буг. Археолог пояснює, що таке розміщення пов'язано з економічною специфікою території. Адже прирічкові тераси у період неоліту мають ряд переваг. Пороги були своєрідним місцем, що полегшувало збиранництво, рибальство та було місцем міграції тварин. Ця територія сприятлива для влаштування пасток та полювання на тварин під час їх міграції. Також розміщення біля річок на думку П. І. Хавлюка дозволяло обробляти наносний течією річки ґрунт за допомогою кістяних та рогових мотик (ВОКМ, НДФ – 13677, арк. 1–3). Наразі більшість таких пам'яток прикриті алювіально-делювіальними наносами товщиною у два-три метра. Внаслідок

вирубки лісів та змиву ґрунту із пагорбів поселення у долинах річок замулені (ВОКМ, НДФ – 15043). Він вважав досить прогресивним те, що у період неоліту відбувається розвиток землеробства на рівні городництва. Дослідник також наголошує на фактах існування у цей час скотарства. Адже серед знайдених кісток на поселеннях саме до 5% від їх загальної кількості належали домашнім тваринам (ВОКМ, НДФ – 13677, арк. 1–3).

Під час археологічних розвідок за допомогою методу шурфування вченим досліджено окремі архітектурні елементи низки виявлених споруд. Їх він інтерпретує наступним чином: житла цього періоду були наземними із каркасно-стовпчиковою конструкцією стін, що облаштовувалися хмизом та обмащувалися глиною. Павло Іванович вважав, що дах будівель був двосхилим і виготовлявся із соломи або очерету. У житлах використовувалися певні камінні площадки для розведення вогнищ. Посуд цього часу виготовлявся із глини, в яку додавали товчену черепашку або траву для міцності виробу перед випалом. Денця горщиків були двох типів: гострі та плоскі. Археолог відмічає, що орнаментальні схеми на посудинах цих пам'яток характерні лише для неоліту Середнього Побужжя. Серед них вчений виділяє наступні особливості: криві лінійні прокреслення візерунків та меандрів; орнаментовані овалами; подекуди із нанесеним гребінцевим штампом. Подібні орнаментальні схеми дослідник знаходить серед пам'яток Дністро-Прутського та Нижньодунайського району (ВОКМ, НДФ – 13677, арк. 1–3). Д. Л. Гаскевич відмічає, що такі орнаментальні схеми характерні не лише для пам'яток буго-дністровської кераміки. Зокрема дослідник наводить приклади серед наступних культур: ракушечнорадської, нижньодонської, сурської, тубинської, донецької та азівсько-дніпровської. Окремі риси простежуються на кераміці пам'яток "Кієво-Житомирського Полісся". Проаналізувавши матеріали вчений припустив: "... що кераміка самчинського типу БДК є лише окремим проявом певного стилю орнаментальності кераміки, що впродовж тривалого часу був поширеним у неоліті на всій території південної та, частково, північної України. Порівняння наявних радіовуглецевих дат пам'яток перелічених культур свідчить про більш ранню появу характерних самчинських рис у неолітичній кераміці степової, а не лісової зони" (Гаскевич, 2008, с. 184).

П. І. Хавлюк досліджуючи знахідки доби неоліту з'ясував, що: "Цінним джерелом для пізнання ідеології місцевого населення є орнамент на глиняному посуді. Вже нині можливо зробити висновок про глибокий генетичний зв'язок місцевої культури з попередньою мезолітичною епохою, хоча пам'ятки останньої ще не знайдені" (ВОКМ, НДФ – 15043, арк. 11). Дослідивши низку пам'яток пізнього мезоліту В. М. Даниленко вважає, що при формуванні неоліту в межах Північно-Західного Причорномор'я відбулося змішування та асиміляція місцевих мезолітичних культур із переселенцями, що мали приазовсько-кукрекські неолітичні форми (Даниленко, 1969, с. 61).

П. І. Хавлюк простежує значно тісніший зв'язок із попередньою епохою через особливості виготовлення знарядь праці, зокрема він вважає, що: "Цей зв'язок простежується в подібності кремінних знарядь праці мікролітів, або невеликих кремінних трапецій, сегментів, довгих ножевидних пластинок, сколотих з карандашевидних нуклеусів" (ВОКМ, НДФ – 15043, арк. 11). Такий зв'язок може пояснювати зокрема й тим, що П. І. Хавлюк міг виявити й матеріали доби мезоліту та віднести їх до періоду неоліту. Зокрема про таку пам'ятку пізнього мезоліту, що відкрита археологом як неолітична згадує В. М. Даниленко у монографії "Неолит України". Поселення розташоване у с. Гвоздево та на думку автора публікації належить до приазовсько-кукрекських неолітичних форм розвитку. За матеріальною культурою пам'ятка аналогічна Синюхіному Броду, про що вказують виразні форми матеріалів розвідки 1956 р. Павла Івановича, серед них: нуклеуси, мікропластинки, скребки, відщепи, різці та ін. (Даниленко, 1969, с. 61; НА ІАНАНУ, 1956/21, Ф. е. 2637, арк. 22). Такий стан речей потребує перегляду виявленого матеріалу та низку уточнень.

Про особливості суспільного ладу цієї доби, вчений робить наступні висновки: "Якби то не було, населення окремих стоянок очевидно становили окремі ради. Основною клітиною їх була парна сім'я із обов'язковим дотриманням екзогамного (зовнішнього) шлюбу. Території, що контролювались населенням стоянок входили в підкорення племені. Суспільний лад всього бузького масиву був матріархальним, тобто главою роду була жінка" (ВОКМ, НДФ – 15043, арк. 11).

Вчений наголошував, що поховання цього часу в Середньому Побужжі ним виявлені вперше, хоча знайдені скелети біля Самчинець та Коржівського хутора досить поганої збереженості, але дозволяють зробити перші висновки (ВОКМ, НДФ – 13677, арк. 1–3). На думку вченого знайдені поховання можуть свідчать про те, що: "... достатньо широкий розвиток отримали питання життя і смерті" в релігійних уявленнях тогочасного населення. Аналогічний випадок, але вже парного поховання у скороченому вигляді знайдений В. М. Даниленком на західній околиці пам'ятки Саврань. Людські скелети знаходилися майже під дерновим шаром. На думку автора публікації, суглинки, яким перекривалися небіжчики був змитий у давнину

.....
(Даниленко, 1969, с. 132–133). Проаналізувавши інформацію про знахідки людських скелетів виявлених П. І. Хавлюком та В. М. Даниленком, ми припускаємо, що вони могли бути вбиті, а не поховані. Про це свідчать наступні факти: 1) не прослідковано поховальної ями, а небіжчики були приховані лише дерновим шаром; 2) відсутність фалангів пальців рук та ніг – свідчить про те, що вони не збереглися або могли зникнути ще у давнину (бути розтасканими хижаками). Підтвердження другого факту знаходимо у цитаті археолога: “Ступнів ніг не оказалось, очевидно, що поховання було зроблено без ступнів, ніяких слідів руйнування його в цьому місці не було” (НА ІАНАНУ, 1956/21, Ф. е. 2637, арк. 2). Але розглянувши аналіз Д. Л. Гаскевичем чотирьох відомих “неолітичних” знахідок людських скелетів у Середньому Побужжі, знаходимо певні аналогії між положенням скелетів та супровідним інвентарем із пам’яток Самчинці I та Гайворон-Поліжок. Поховальні ями в обох випадках не виявлені. Дослідник вважає, що датування людських скелетів за ознакою розташування їх поблизу або на території поселення неоліту без чіткого супровідного матеріалу, являється досить неаргументованим, тим паче на багатошарових пам’ятках. Вирішення цього питання можливе лише за допомогою простеження чітких рис обряду трупопокладання або за допомогою радіовуглецевого аналізу. Останній проведений на пам’ятці Добрянки III та опублікований Л. Л. Залізником. Це дозволило встановити, що поховання датоване на межі мезоліту та неоліту. У випадку П. І. Хавлюка матеріали людських скелетів скоріше всього втрачені, а уточнення належності кістяків до неоліту можливе лише у разі виявлення нових знахідок, що допоможуть дослідити обряд трупопокладання в добу неоліту у межах Середнього Побужжя та провести чіткіші аналогії. На користь приналежності скелетів до неоліту, на думку Д. Л. Гаскевича, свідчить лише спосіб трупопокладання. Дослідник припускає, що він за обрядовою традицією може мати зв’язок із пізньомезолітичними похованнями із Надпорожжя (Гаскевич, 2015, с. 195, 197, 200).

Підсумовуючи інформацію про добу неоліту П. І. Хавлюк робить висновок: “неолітична епоха була часом відносної єдності індоевропейського мовно-етнічного масиву. Який особливо бурхливо почав розпадатись в наступний час – що хронологічно відповідає мідно-кам’яному віку” (НДФ – 15043, арк. 11). Також археолог вважав, що носії буго-дністровської культури на території України могли бути найдавнішими землеробами та скотарями і відіграли провідну роль у формуванні та подальшому розвитку трипільської культури (НДФ – 13677, арк. 1–3).

Знайдені Павлом Івановичем у 1956 р. матеріали доби неоліту на пам’ятках Сокільці та Глинське дозволили перенести дослідження експедиції В. М. Даниленка у Середнє Побужжя та відкрити поселення раннього етапу дотрипільського неоліту. Ці дослідження дозволили встановити аналогії пам’яток типу Мельничної Кручі із культурою Кереш (Даниленко, 1969, с. 47). Однак П. І. Хавлюк вважає висновки В. М. Даниленка дещо неповними, через те, що він використав інформацію лише про три неолітичні пам’ятки у той час, як йому відомо про близько 40 об’єктів. Окрім цього археолог наголошує, що хронологія пам’яток у книзі “Неолит Украины” має: “розбіжності і не продумане датування” (НДФ – 15057, арк. 19, 22; НДФ – 15043, арк. 3). Зокрема, цю думку підтримує Д. Л. Гаскевич у статті за 2008 р., де й наводить приклади інших критиків періодизації В. М. Даниленка (Гаскевич 2008, с. 161).

У стратиграфії культурних шарів двох поселень Скибинці та Тростянець П. І. Хавлюком виявлено багатошарові “напластування”. Вони допомогли В. М. Даниленку виділити серед пам’яток Південного Побужжя “шість послідовних культурно-хронологічних фаз, або періодів, що різняться між собою робочим інвентарем і глиняною посудом” (НДФ – 13677, арк. 1–3). Зокрема Д. Л. Гаскевич наголошує, що: “уперше термін “кераміка типу Самчинці” знайдено у польовому щоденнику В. М. Даниленка. Цей запис зроблено рукою П. І. Хавлюка при описі матеріалів, добутих ним наприкінці жовтня 1958 р. у ході розвідкових робіт на пам’ятках Ладижин I та Ладижин II” (Гаскевич, 2008, с. 181). Однак Н. С. Котова у 1990-х рр. піддала критиці концепцію про самчинську традицію, знайшовши їх генезу серед матеріалів неоліту Подоння та Приазов’я. У монографії “Неолитизация Украины” за 2002 р. дослідниця відмовляється виділяти самчинський період буго-дністровської культури. Однак вчений К.-П. Вехлер у 2001 р. запропонував періодизацію із збереженням Самчинського періоду для пам’яток Середнього Побужжя. Проаналізувавши вищезгадані варіанти періодизацій Д. Л. Гаскевич не віддає перевагу жодній. Вони на його думку створені лише на базі теоретичного матеріалу та не можуть остаточно заперечити чи підтвердити думку про існування пам’яток із керамікою “самчинського” типу (Гаскевич, 2008, с. 157, 165).

Ще у 1959 р. П. І. Хавлюк виявив спільні риси серед зібраного керамічного та крем’яного інвентарю із поселень: Глинище, Сокільці, Самчинці, Ладижин I, II та ін. Археолог висловлював думку, що пам’ятки Середнього Побужжя доби неоліту тяжіють до савранського типу неолітичної культури (Хавлюк, 1959, с. 173). Д. Л. Гаскевич також зробив висновок, що відокремлювати самчинську кераміку від савранської безпідставно, через відсутність генетичних зв’язків між буго-дністровською та трипільською культурами (Гаскевич, 2008, с. 161).

Дослідження П. І. Хавлюком пам'яток трипільської культури перш за все пов'язані із підготовкою ним дипломної роботи на тему: "Поселения трипольской культуры в бассейне р. Соб". Дослідником узагальнено результати систематичних розвідок, що проводилися упродовж 1951 – 1956 рр. Це дало змогу доповнити карту трипільської культури об'єднавши пам'ятки у басейнах річок Синюха, Рось та Соб в один район (Д – 7298, арк. 51). Особливості розвитку кожного із трьох етапів трипільської культури на основі виявлених матеріалів подано дослідником в окремих рукописах. У них археолог у послідовності характеризує кожен із періодів.

Ранньотрипільські пам'ятки розміщувалися на високих мисах, що врізалися у долини річок або у межах невисоких надзаплавних терас. До пам'яток такого типу археолог відносить поселення Борисівка, Уланівка, Рахнянське та Гунчанське Гайсинського району. Дослідник характеризує ці поселення як такі, що мають невеликі розміри та складаються із одного або кількох десятків жител. Вони представлені напівземлянками або наземними будівлями. Поряд з якими були господарські споруди та ями для зберігання зерна. Для Південного Побужжя, на думку вченого, для знарядь праці характерні вироби виключно із кременю та каміння. Також зустрічаються вироби із кістки та рогу. Кухонний посуд цього періоду був грубої форми та виготовлявся з глини із домішками піску. Він орнаментувався: "врізаним або вдавленим орнаментом – спіралями-зміями, наліпними шишечками, защипами. У великих горшках зберігали їжу, зерно". Столовий посуд виготовлявся майстерніше, адже не використовувався для приготування їжі. Його поверхня переважно: "вкрита підковоподібними або спіральними лініями, іноді жолобками з пунктирним штампом по гребеню. Часто врізані лінії і штампові ямки заповнені білою фарбою. Трапляється і фарбований посуд". Також Павло Іванович характеризує пластику цього періоду розділивши її на: "чоловічі й жіночі статуетки, зображення биків, свиней, кіз, птахів. Іноді такими фігурками прикрашували посуд. Чоловічі й жіночі статуетки, а також глиняні зображення тварин були символами родючості". Вчений вважав, що основу господарської діяльності на ранньому етапі, складало осіле землеробство і скотарство. Але на його думку впродовж майже усього розвитку населення трипільської культури здобувало половину продуктів харчування за допомогою збиральництва та полювання. Лише на заключній фазі розвитку скотарство починає переважати над полюванням (НДФ – 13677, арк. 4–5).

П. І. Хавлюк також дійшов висновку, що поселення цього часу відсутні за межами окраїн великих річок. Адже за цими територіями розміщувалися лісові масиви, про що свідчать сірі лісові опідзолені ґрунти. Також археолог відмітив, що вони не були порушені господарською діяльністю у період раннього Трипілля (НДФ – 13678, арк. 4).

Серед ранньотрипільських поселень, що виявлені П. І. Хавлюком трапляються перехідні пам'ятки етапу А-VI та початку середнього етапу VI. Тим паче, навіть Павло Іванович в рукописах наводить сумніви щодо датування цих пам'яток. Він ставить перед собою завдання щодо співставлення поселень неоліту та раннього Трипілля за ознаками: крем'яної індустрії; топографічних умов розміщення; "розширення господарської діяльності"; "використання місцевих природних ресурсів". Вчений також вирішував питання датування Борисівки, Іваньки та Уланівки. Зокрема дослідник відмічає: "На Уланівці абсолютно відсутні мікроліти, тоді як у Борисівці є наконечники до стріл схожі до Самчинців (неоліт)" (НДФ – 13680, арк. 5). Серед аналогій матеріалу із Самчинців у Борисівці також знайдено мікролітичні скребки та ножевидні пластини (НДФ – 13678, арк. 1). Дослідник відмітив, що населення пам'ятки Уланівка розпочинає використовувати: "Замість кременю – місцевий матеріал для скребків і мотиг" (НДФ – 13680, арк. 5) та у більшості випадків це стосувалося майже всіх знарядь праці. Дослідник разом із Б. С. Жураковським віднесли поселення Борисівка до ранньотрипільського часу. Павло Іванович вважав, що ця пам'ятка може стати головним джерелом для вирішення питання про появу раннього Трипілля. Адже його підґрунтям вчений розглядав саме пізній етап південнобузького неоліту. Також автор із певним здивуванням відноситься до топографічних умов розміщення поселень Борисівка та Уланівка. Розглядаючи особливості розміщення пам'яток дослідник вирішує наступне питання: "Почему? Поселение расположено на высоком скалистом мысе, ограниченном с двух сторон ручьями" (НДФ – 13678, арк. 1–2). Хоча вчений охарактеризував ранньотрипільські пам'ятки як такі, що знаходяться виключно на надзаплавних терасах, то поселення борисівської групи випадають із цієї закономірності. На нашу думку їх слід датувати етапом AIV-VI або початком етапу VI. Але актуальність цієї теми залишається відкритою. Крапку у цій дискусії може поставити лише серія радіовуглецевих визначень "ранньотрипільських" пам'яток, що виявлені П. І. Хавлюком на Вінниччині.

Поселення середнього періоду трипільської культури суттєво змінюються. Вони досягають значних розмірів, а кількість споруд на їх території складає більше двох десятків. У зв'язку із цим отримує новий поштовх і розвиток землеробство. Це вплинуло на особливості топографії поселень цього часу. Вони розташовуються поряд із полями на рівнинних частинах плато. Житла цього часу стають багатокамерними та досягають великих розмірів, інколи площею до

190 м². П. І. Хавлюк вважав, що вони були розраховані на кілька парних сімей. Печі в камерах були глиняними, а в окремих місцях траплялися хрестоподібні жертівники. У житлах був двосхилий дах із солом'яною покрівлею. Долівка покривалася жовтим шаром глини з метою захисту її від вологи. На зораній поверхні дослідник виявляв "червоні плями" – скупчення глиняної обмазки від спаленого житла, що були ознакою місцезнаходження жител. Таким чином археолог встановив, що забудова поселень була наближена до кругової. Серед таких яскравих випадків вчений згадує про поселення Вербівка II в урочищі "Камінне", що поблизу с. Вербівка. У 1954 р. на ньому виявлено залишки 128 жител, що розміщувалися по колу. Також дослідження дозволило прослідкувати те, що центр пам'ятки був незабудований (НДФ – 13677, арк. 6–7). Про актуальність складеного дослідником плану свідчить те, що він використовується в узагальнюючих монографіях та наукових статтях впродовж останніх тридцяти років (Гусев, 1995, с. 57; Тарапата, 2014, с. 5).

На західній околиці поселення Вербівка I археологом виявлено залишки житла-землянки. На глибині 1,65 м ним знайдено п'ять зооморфних фігурок птаха-філіна. Дослідник припустив, що їх використовували з метою певних обрядових дій, що мали якимось "магічним чином" вплинути на поведінку птаха (Хавлюк, 1959, с. 206–208). Зокрема, Е. В. Овчинников відносить ці статуетки до антропоморфних із поєднаними зооморфними рисами. Унікальність знахідок дозволила досліднику виокремити серед підгрупи стовпчикоподібних статуеток додатковий тип. Аналогії цієї знахідки простежуються лише на пам'ятці Вільшанка I (Овчинников, 2018, с. 97–101). На думку С. О. Гусева доцільно також порівнювати знахідки П. І. Хавлюка із зооморфними конусами з пам'ятки у с. Коновка (Гусев, 2021, с. 39). І. І. Заєць проаналізувавши матеріальний комплекс поселення Вербівка I, з'ясував, що воно відноситься до кліщівського типу (Заєць, 1999, с. 8).

Щодо особливостей знярядь праці то вчений вважає, що вони для цього періоду майже не відрізняються від попереднього. Суттєві зміни відбулися у виробництві посуду, що починає збільшуватися у розмірах та набуває нових орнаментованих рис. Продовжується традиція: "прикрашувати горшки заглибленим спіральним орнаментом, але значна частина посуду розмальовується чорною і білою фарбами по жовтій чи червоній поверхні. Появляється більше посуду з червоної добре вимішаної глини зовсім без сторонніх домішок. Досить характерним для цього часу є горшки з коричневої слюдянистої глини з прямими вінцями, прикрашеними орнаментом у вигляді "перлів". Ручки цих горшків часто імітовані наліпними валиками, туловище і вінця покриті гребінцевими розчісами (*напевно йдеться про кухонний посуд – Д.Л.*). Появляються невеликі, грушевидної форми горщики з кольоровим розписом". Також археолог вважає, що у цей період зростає кількість жіночих статуеток, а також трапляються: "фігурки барана, свині, бика" (НДФ – 13677, арк. 6–7). Окремо дослідник згадує про появу у цьому періоді моделей жител на ніжках та парних посудин "біноклів".

Також П. І. Хавлюк простежив, що кількість кісток диких тварин на поселеннях цього часу продовжує зростати навіть в умовах розвитку скотарства. Серед ремесел цього часу вчений згадує про ткацтво, а саме: "На поселеннях знаходяться прясла, конічні й круглі глиняні важки від ткацького верстата, відбитки тканин на горшках і навіть горілі нитки" (НДФ – 13677, арк. 7).

Систематизувавши зібрані матеріали археолог поділив пам'ятки на локальні групи наступним чином: "Серед них найранішими є поселення типу Сабатинівки нижче Гайворона, типу Вербівки Іллінецького району і Володимирівки на Кіровоградщині. Дальше йдуть пам'ятки типу П'яншикового, представлені декількома поселеннями, одне з них розташоване у Кліщеві, Тиврівського району" (НДФ – 13677, арк. 7).

Підбиваючи підсумки аналізу цього періоду П. І. Хавлюк з'ясував, що: "Кількість поселень збільшується не лише за рахунок росту населення, але й за рахунок господарських змін. Трипільці випалюють ліси, освоюють частіше і частіше нові ділянки лісів" (НДФ – 13680, арк. 1).

На думку П. І. Хавлюка: "Початкова фаза пізнього Трипільля порівняно мало відрізняється від попередньої доби. Але з часом різниця стає все більшою і помітною". Розміри поселень залишаються достатньо великими впродовж усього часу, однак кількість наземних жител починає скорочуватися на користь будівництва землянок та напівземлянок. Змін зазнає і технологія виготовлення посуду. У його глиняній масі з'являються домішки піску та товчені черепашки. На керамічних виробах починає з'являтися орнамент із відбитками шнура. Збільшується кількість речей виготовлених із міді (НДФ – 13677, арк. 8).

До найпізніших поселень трипільської культури у Південному Побужжі археолог відносить пам'ятки городського типу. Одна із них досліджувалась археологом в урочищі "Ялисева Гребля" біля с. Чорторія. За топографічними особливостями пам'ятка розміщена на високому місці. Серед знярядь праці з'являються клиноподібні сокири та рала із рога оленя. Знайдений посуд переважно виготовлявся із глини сіро-коричневого кольору із домішками піску. Він також прикрашався "наліпками у вигляді звіриних голів". Траплялися також вироби із червоної глини, що орнаментовані чорною фарбою. Дослідник виявив на пам'ятці значну кількість кісток великої

рогатої худоби. Це дозволило археологу припустити, що землеробство та скотарство у господарській діяльності цього часу починають відігравати рівнозначну роль. П. І. Хавлюк вважав, що в пізньотрипільський час з'являється певна майнова нерівність, що спричинена змінами в суспільній організації населення та встановлення патріархату. До пам'яток цього часу археолог також відносить поселення біля с. Печера Тульчинського району та Вила Ярузькі Могилів-Подільського району (НДФ – 13677, арк. 8).

Висновки. Дослідники археології Східного Поділля останніх років вважають, що: "... археологічні дослідження та наукові здобутки Павла Івановича Хавлюка на ниві вивчення трипільської культури займають вагоме місце в історії археології Поділля. Вони не втрачають своєї актуальності і сьогодні та потребують більш детального вивчення їх сучасними дослідниками" (Рудь, 2011, с. 11). Проаналізувавши величезний об'єм неопублікованих напрацювань П. І. Хавлюка можливо тільки погодитися із думкою дослідників трипільської культури сучасності. Археолог першим на Вінниччині розпочав систематичне дослідження пам'яток доби неоліту. Йому вдалося з'ясувати особливості матеріальної культури та подати власну інтерпретацію розвитку тогочасного населення. Дискусія щодо опублікованих висновків П. І. Хавлюка продовжується.

Подяка. Автор висловлює щирю вдячність усім хто підтримав його в ході підготовки та написання статті. Автор вдячний Тетяні Євсейчевій, головному зберігачу фондів ВОКМ за сприяння в опрацюванні особового фонду П. І. Хавлюка. Подяка Віктору Косаківському за цінні рекомендації та редагування статті на етапі її підготовки до друку. Висловлюємо щирю вдячність голові редколегії збірника наукових праць "Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія" Олегу Мельничуку за консультації та методичні поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття готувалася до друку у рамках проведення наукового дослідження пов'язаного з написанням дисертації доктора філософії.

Джерела та література:

ВОКМ – Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Гаскевич, Д. Л. (2008). Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*, (11), 157–187.

Гаскевич, Д. Л. (2015). Погребения буго-днестровской неолитической культуры: критический анализ источников. *Stratum plus*, 2, С. 181–206.

Гаскевич, Д. Л. (2017). Глинське I – неолітична пам'ятка на Південному Бузі (за матеріалами досліджень 1955 та 1957 рр.). *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.*, (24), 85–110.

Гусєв, С. О. (1995). Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е. *Вінниця*, 304 с.

Гусєв, С. О. (2021). Зооморфні зображення з трипільських поселень етапу VII Середнього Побужжя. *Археологія*, 3, С. 36–46.

Даниленко, В. Н. (1969). Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы. *Киев: Наукова думка*, 257 с.

Засєць, І. І. (1999). Дослідження пам'яток трипільської культури на Середньому Побужжі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (1), 5–9.

Косаківський В. А., Кислиця Ю. В. & Ленчук Д. М. (2017). Нове трипільське поселення біля с. Руданське Шаргородського району на Вінниччині. *Вісник факультету історії, етнології і права: збірник наукових праць*, (15), 5–7.

Косаківський, В. А., Рудь, В. С., & Ленчук, Д. М. (2016). Дослідження пам'яток трипільської культури на Східному Поділлі П. І. Хавлюком. *Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць*, (14), 6–12.

Ленчук, Д. М. (2023b). Історія формування колекції артефактів з розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею: історіографія питання. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, 10 листопада 2023 р.* (сс. 285–290). *Вінниця*.

Ленчук, Д. М. (2015). З історії вивчення та дослідження пам'яток VI-VII трипільської культури в Середньому Побужжі. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015*, 208–213.

Ленчук, Д. М. (2016). Пам'ятки середнього етапу трипільської культури на Поділлі: історіографія питання. *Вісник студентського наукового товариства інституту історії, етнології і права*, (14), 10–18.

- Ленчук, Д. М. (2017). Пам'ятки середнього етапу трипільської культури на Вінниччині: історіографія питання. *Вісник студентського наукового гуртка з історії України*, 4–9.
- Ленчук, Д. М. (2020). Трипільські старожитності з розкопок П. І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження). *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. Присвячена 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України, 24-25 верес. 2020 р. Ч. 1.* (сс. 12–15). Вінниця.
- Ленчук, Д. М. (2023a). Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія, (45), 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
- НА ІАНАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
- Овчинников, Е. В. (2018). Пластика з трипільських поселень Канівського Подніпров'я: нові надходження. *Археологія і давня історія України*, 3, С. 93–108.
- Рудь В. С., & Косаківський В. А. (2011). П. І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. *Матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. "Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення". (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського).* (сс. 312–317). Вінниця.
- Тарапата, Д. О. (2014). Демографічний розвиток населення середньобузької локальної групи розвинутого Трипілля. *Археологія*, 1, С. 3–15.
- Хавлюк, П. И. (1959a). Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 75, С. 169–173.
- Хавлюк, П. И. (1959b). Новые данные о культовых изображениях в Триполье. *Советская археология*, 3, С. 206–208.
- Хавлюк, П. И. (1956). Материалы к археологической карте бассейна реки Соб (притока Ю. Буга). *Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР*. 6, С. 18–21.

References:

- VOKM – Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei [Vinnytsia Regional Museum of Local Lore]. [in Ukrainian].
- Haskevych, D. L. (2008). Keramika «samchynskoho» typu ta problemy periodyzatsii buhodnistrovskoi neolithchnoi kultury [Ceramics of the "Samchyn" type and problems of periodization of the Bugo-Dniester Neolithic culture]. *Kamiana doba Ukrainy*, (11), 157–187. [in Ukrainian].
- Gaskevich, D. L. (2015). Pogrebeniia bugo-dnestrovskoi neoliticheskoi kultury kriticheskii analiz istochnikov [Burials of the Bug-Dniester Neolithic culture: critical analysis of sources]. *Stratum plus*, 2, С. 181–206. [in Russian].
- Haskevych, D. L. (2017). Hlynske I – neolithchna pamiatka na Pivdenному Buzi (za materialamy doslidzhen 1955 ta 1957 rr.) [Glinske I – Neolithic monument on Pivdenny Buzi (based on materials from research dated 1955 and 1957)]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy: Zb. nauk. pr. K.: IA NAN Ukrainy*, (24), 85–110. [in Ukrainian].
- Husiev, S. O. (1995). Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV – III tys. do n. e. Vinnytsia, 304 s. [in Ukrainian].
- Husiev, S. O. (2021.) Zoomorfni zobrazhennia z trypils'kykh poselen etapu VII Serednoho Pobuzhzhia [Zoomorphic images of the Tripils settlements of stage VII of the Middle Pobuzhzhie]. *Arkheolohiia – Archeology*, 3, S. 36–46. [in Ukrainian].
- Danilenko, V. N. (1969). Neolit Ukrainy: glavy drevnei istorii IUgo-Vostochnoi Evropy [Neolithic of Ukraine: chapters of the ancient history of South-Eastern Europe]. Kiev: Naukova dumka, 257 s. [in Russian].
- Zaiets, I. I. (1999). Doslidzhennia pamiatok trypils'koi kultury na Serednomu Pobuzhzhii [Study of monuments of Trypilian culture in Middle Pobuzhzhie]. *Naukovі zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubyn's'koho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (1), 5–9 [in Ukrainian].
- Kosakivskyi, V. A., Kyslytsia, Yu. V. & Lenchuk, D. M. (2017). Nove trypilske poselennia bilia s. Rudanske Sharhorod's'koho raionu na Vinnychchyni [Study of monuments of Trypil culture in Eastern Podilly by P. I. Havlyuk]. *Visnyk fakultet istorii, etnologii i prava: zbirnyk naukovykh prats*, (15), 5–7. [in Ukrainian].
- Kosakivskyi, V. A., Rud, V. S., & Lenchuk, D. M. (2016). Doslidzhennia pamiatok trypils'koi kultury na Skhidnomu Podilli P. I. Khavliukom [New Trypil settlement near the village. Rudanske,

- Shargorod district, Vinnytsia region]. *Visnyk instytutu istorii, etnologii i prava: zbirnyk naukovykh prats*, (14), 6–12. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2015). Z istorii vyvchennia ta doslidzhennia pamiatok VI-VII trypils'koi kultury v Serednomu Pobuzhzhzi [From the history of studying and researching the monuments of VI-VII Trypil culture in Serednyi Pobuzhzhzia]. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh»: naukovyi shchorichnyk 4'2015*, 208–213. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2016). Pamiatky serednoho etapu trypils'koi kultury na Podilli: istoriografiia pytannia [Sights of the middle stage of Trypilian culture in Podillya: the historiography of the issue]. *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva instytutu istorii, etnologii i prava*, (14), 10–18. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2017). Pamiatky serednoho etapu trypils'koi kultury na Vinnytschyni: istoriografiia pytannia [Sights of the middle stage of Trypil culture in Vinnytsia region: the historiography of the issue]. *Visnyk studentskoho naukovoho hurtka z istorii Ukrainy*, 4–9. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2020). Trypils'ki starozhytnosti z rozkopok P. I. Khavliuka v koleksii laboratorii z arkheologii fakultetu istorii, prava i public'noho upravlinnia VDPU imeni M. Kotsiubynskoho (do 95-richchia vid dnia narodzhennia) [Trypil antiquities from the excavations of P. I. Havlyuk in the collection of the laboratory of archeology of the Faculty of History, Law and Public Administration of the M. Kotsiubynsky State University of Technology (to the 95th anniversary of his birthday)]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia: materialy XXXI Vinnytskoi Vseukr. nauk. ist.-kraiezn. konf. Prysviachena 30-richchiu z dnia proholoshennia Deklaratsii pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy, 24-25 veres. 2020 r. Ch. 1.* (ss. 12–15). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2023a). Koleksiia arkheolohichnykh starozhytnosti iz rozkopok P. I. Khavliuka u fondakh Vinnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu [A collection of archaeological antiquities from the excavations of P. I. Havlyuk in the funds of the Vinnytsia Regional Museum of Local History]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, (45), 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2023b). Istoriia formuvannia koleksii artefaktiv z rozkopok P. I. Khavliuka u fondakh Vinnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu: istoriografiia pytannia [The history of the formation of the collection of artifacts from the excavations of P. I. Havlyuk in the funds of the Vinnytsia Regional Museum of Local History: the historiography of the issue]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia: Materialy XXXV Vinnytskoi Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii, 10 lystopada 2023 r.* (ss. 285–290). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- NA IANANU** – Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Ovchynnykov, E. V.** (2018). Plastyka z trypils'kykh poselen Kanivskoho Podniprov'ia: novi nadkhodzhennia [Plastics from the Trypil settlements of the Kaniv region: new arrivals.]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archeology and ancient history of Ukraine*, 3, S. 93–108. [in Ukrainian].
- Rud V. S., & Kosakivskiy V. A.** (2011). P. I. Khavliuk – doslidnyk starozhytnosti Podillia [PI Havlyuk is a researcher of antiquities of Podillia]. *Materialy XXIII Vseukr. nauk. ist.-kraiezn. konf. "Osvita na Podilli: mynule ta sohodennia". (Do 100-richchia zasnuvannia Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho).* (ss. 312–317). Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Tarapata, D. O.** (2014). Demografichni rozvytok naselennia serednobuzkoi lokalnoi hrupy rozvynutoho Trypillia [Demographic development of the population of the Srednobuza local group of the developed Tripillia]. *Arkheolohiia – Archeology*, 1, S. 3–15. [in Ukrainian].
- KHavliuk, P. I.** (1956). Materialy k arkheologicheskoi karte basseina reki Sob (pritoka IU Buga) [Materials for an archaeological map of the Sob river basin (a tributary of Yu. Bug)]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii Akademii nauk USSR*, 6, S. 18–21. [in Russian].
- KHavliuk, P. I.** (1959a). Stoianki razvitogo neolita v severnoi chasti srednego techeniia IUzhnogo Buga [Sites of the developed Neolithic in the northern part of the middle course of the Southern Bug]. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kultury*, 75, S. 169–173. [in Russian].
- KHavliuk, P. I.** (1959b). Novye dannye o kultovykh izobrazheniiakh v Tripole [New data on cult images in Tripoli]. *Sovetskaia arkheologiia – Soviet archeology*, 3, S. 206–208. [in Russian].